

ЛЕСІВ

Андрій Петрович —

кандидат мистецтвознавства,
науковий співробітник відділу
мистецтвознавства Інституту
народознавства НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-3408-7496>

ЗРАДНИК ЧИ ЖЕРТВА. ЮДА ІСКАРІОТ В УКРАЇНСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ XV – XVIII ст.

За матеріалами наукового повідомлення
на засіданні Президії НАН України
13 грудня 2017 року

Доповідь присвячено особливостям іконографії Юди Іскаріота в українському малярстві XV–XVIII ст. та символіки його образу. Проаналізовано збережені пам'ятки іконопису і гравюрні взірці з музейних та приватних зібрань, з іконостасів та розписів храмів України і Польщі. Обґрунтовано особливості оригінального образу Юди в українському мистецтві, яке сформувалося на стику східної та західної мистецьких традицій. Оригінальність образу Юди в українській іконографії проявляється насамперед у його зовнішності, міміці, жестах, кольоровому трактуванні. В українських іконах образ Юди Іскаріота став своєрідним «дзеркалом», у якому відобразився універсальний і зрозумілий для простих людей образ грішної людини, кривдника. Образ Юди вийшов за межі іконографії і став багатоплановим актуальним елементом культури.

Ключові слова: Юда Іскаріот, іконографія, символіка, образ, колір, жест, кінесика.

Юда Іскаріот — особливий образ у сакральному мистецтві, апостол, який характеризується протилежними до святості ознаками — зрадою, заздрістю, жадобою, жагою збагачення. У мистецтві його образ присутній серед сюжетів «Страстей», в іконах «Тайна вечеря» та в іконографії «Страшного суду».

У сюжетах «Тайна вечеря» та «Поцілунок Юди» на перший план висувається протиставлення двох головних образів — Ісуса Христа та Юди Іскаріота. Таке протиставлення має глибокий філософський зміст одвічного антагонізму добра і зла, любові і ненависті, світла і тьми. Природно, що в такому контексті образ Юди захоплював художників. Його постать в іконографії стала своєрідною персоніфікацією зради, гріховності і жадібності людини. Ця особливість образу Юди сприяла виникненню й розвитку значної кількості варіантів його відтворення. На теренах України, на стику візантійської та західноєвропейської культур, у малярстві сформувався своєрідний, специфічний

«Тайна вечеря». 1697 р. Тисовець. Історичний музей, Сянок, Польща

образ Юди Іскаріота. Виявлення особливостей іконографії, специфіки зображення Юди та символіки його образу в українському малярстві XV—XVIII ст. і було основною метою обговорюваного монографічного дослідження.

Проаналізувавши наявні в науковій літературі дослідження, пов'язані з образом Юди Іскаріота, можна констатувати, що українські науковці, серед яких Іларіон Свенціцький, Павло Жолтовський, Віра Свенціцька, Володимир Овсійчук, Людмила Міляєва, Олег Сидор, зверталися до образу Юди лише побіжно, в контексті досліджень сюжетів, у яких цей образ був присутній. Комплексного монографічного дослідження образу Юди в українському мистецтві на сьогодні немає.

У працях іноземних дослідників, присвячених постаті Юди Іскаріота, фокус наукового зацікавлення спрямовується переважно на філософсько-богословську проблематику, пов'язану з поняттями зради, внутрішнього конфлікту особистості Юди, значення його вчинку для історії християнства тощо. Варто зазначити, що в мистецтвознавчих дослідженнях учених, об'єктом наукового зацікавлення яких є іконопис та іконографія, звертання до образу Юди Іскаріота мають фрагментарний характер і не розкривають цілісності проблеми.

Розглянемо стисло богословське підґрунтя і літературну легенду про Юду Іскаріота.

Основою іконографії Юди є Святе Письмо, проте вагомий вплив на її формування мали також апокрифічні тексти. У Святому Письмі постать Юди описано в Євангеліях та Діяннях апостолів, у яких його образ змальовується як негативний, з клеймом апостола-зрадника, злодія, зазначається, що ним керував сатана. Апокрифічні тексти в певному сенсі проливають світло на історію життя Юди, описують його легенду від народження до зради Ісуса, смерті через повішання, а також події після смерті. Апокрифи, як і Святе Письмо, трактують постать Юди переважно з негативного боку. «Євангеліє від Юди» — єдиний апокриф, у якому постать Юди трактується з більш-менш позитивної точки зору. Такий погляд згодом поширився і в художній літературі починаючи з XIX ст. — варто згадати твори Нікоса Казандзакіса, Хорхе Луїса Борхеса та ін.

Негативне ставлення до постаті Юди Іскаріота в європейській культурі остаточно утвердилося лише в пізньому середньовіччі, у XIII — на початку XIV ст. До того часу його особа розглядалася неоднозначно. В окремих середовищах побутувало як негативне, так і позитивне сприйняття Юди. З огляду на такий дуалізм сприйняття особистості Юди існує проблема ідентифікації його постаті як зрадника чи як людини жертвовної, яка своїм вчинком свідомо знищила власні тіло й душу задля

«Тайна вечеря». 1650 р. Іконостас церкви Святого Духа, м. Рогатин

майбутнього поширення ідеї християнства. Це питання ставиться як у фаховій науковій, філософській літературі, так і в художніх творах і на сьогодні залишається відкритим.

Найдавнішим сюжетом зображення Юди Іскаріота в сакральному мистецтві є «Тайна вечеря». В іконографії розвинулися два головні аспекти цього сюжету: символічний та історичний. Історичний тип зображення акцентував увагу на факті повідомлення Ісусом своїх учнів, що серед них є зрадник. Символічний тип композиції відходив від практичної реальності і акцентував увагу виключно на моменті утвердження Ісусом таїнства Євхаристії.

Образ Юди виділяється з-поміж решти апостолів лише в іконографії історичної «Тайної вечері».

«Поцілунок Юди», поряд з «Тайною вечерею», — один з найдавніших сюжетів, у якому присутній образ Юди Іскаріота. Сцена відома з VI ст., є однією з головних у циклі Страстей.

В українському мистецтві цей сюжет розвинувся у монументальному і станковому церковному малярстві, у програмі страсного циклу зображень.

Мотив Юди Іскаріота відображений і в складній іконографії «Страшного суду», хоча в інший спосіб, аніж у сюжетах «Тайна вечеря» та мотивах Страсного циклу. В іконах «Страшного суду» в мотиві пекла є зображення душі Юди, яку тримає в своїх руках сатана, сидячи верхи на звірові на тлі «геєнни вогненної» — пекельного озера, в яке впадає вогняна ріка. Джерелом зображення душі Юди в пеклі є апокрифічні тексти. Цей мотив описано також у літературі Гуманізму — в «Божественній комедії» (початок XIV ст.) Данте Аліг'єрі Юда перебуває на дні пекла, в дев'ятому колі, там він вічно терпить муки в одній з трьох пащ Вельзевула.

В іконах «Страшний суд» зображення Юди найчастіше є символічним ейдолоном. Зазвичай це невелика оголена фігурка, що символізує душу Юди, яку тримає на руках сатана.

У XVI—XVII ст. на українських землях відбувається поступовий відхід від візантійських канонів іконографії і наближення до європейської мистецької традиції. Важливим моментом стала популяризація серед українських іконописців гравюр західноєвропейських май-

Федір Сенькович «Тайна вечеря», сер. XVII ст. Іконостас церкви Параскеви П'ятниці, м. Львів

стрів, які вони часто використовували як графічні взірці композицій.

У XVII ст. образ Юди Іскаріота в українському мистецтві набув характерних рис. Його постать зображувалася або доволі нейтрально, мало чим відрізняючись від інших апостолів, або з елементами висміювання, сатиричними чи карикатурними рисами. Характерною особливістю образу Юди в українському малярстві є алюзії до реальних прототипів, запозичених із життя. Наприклад, зображення його в образі «шинкаря», чи як огрядного міщанина-пляхтича, яке сприймається саркастично. Тобто характерним було включення в образ Юди елементів з повсякденного життя, що мали в своєму значенні певні негативні асоціації.

Окремо варто зупинити увагу на унікальному образі Юди в «Тайній вечері» з іконостасу Спасо-Преображенської церкви в Сорочинцях на Полтавщині, створеного в 30-х роках XVIII ст. В іконі Юда єдиний з усіх апостолів зображений зі спини. Голова повністю обернена до столу, глядач бачить лише потилицю Юди. Подібного зображення Юди в українському мистецтві не виявлено. Проте такий композиційний прийом характерний для західноєвропейського мистецтва, коли Юду зображали

з відвертеним обличчям, щоб унеможливити зустріч погляду вірного та зображеного Юди.

Зовнішність Юди в українському малярстві мала свої особливості. Канонічний візантійський тип зовнішності Юди Іскаріота — це молодий чоловік без бороди і вусів, з помірно довгим волоссям. Такий образ Юди подається, зокрема, в мініатюрах Київського псалтиря, де Юда зображений загалом п'ять разів. В іконах «Тайна вечеря» з XVII ст. Юда Іскаріот вже зображувався старшим за віком, у нього з'являються борода, вуса, довге волосся.

Характерною рисою зовнішності Іскаріота є руде волосся. Традиція зображувати Юду рудоволосим зародилася в середньовічному європейському мистецтві. У Новому Заповіті немає жодних вказівок стосовно зовнішності Юди. Польський дослідник Станіслав Кобелюс зауважує, що лише в пізніших століттях після написання книг Нового Заповіту, під впливом зростаючого негативного ставлення до євреїв, було помічено, що переважну більшість серед них становлять рудоволосі. Тоді цю особливість було пов'язано з образом Юди Іскаріота — єдиного серед апостолів юдея за походженням. У середньовіччі рудоволосими зображали брехунів, зрадників, вбивць, злих духів, відьом.

«Тайна вечеря», XVII ст., с. Соліна, Музей народної архітектури, Сянок, Польща

Унікальною особливістю зовнішності Юди Іскаріота в українській мистецькій традиції є зображення його візуально схожим на Ісуса. У такому контексті його образ сприймається своєрідним дзеркалом, протилежністю образу Христа. Юда та Ісус поєднані символічним зв'язком.

Візуальна схожість між Ісусом та Юдою простежується в ряді ікон XVII–XVIII ст., наприклад, в іконі «Тайна вечеря» XVIII ст. з с. Соліна, на якій Ісус та Юда мають спільні риси зовнішності — однаковий колір і довжина волосся, однаково підстрижені вузькі бороди і маленькі вуса, вузькі уста.

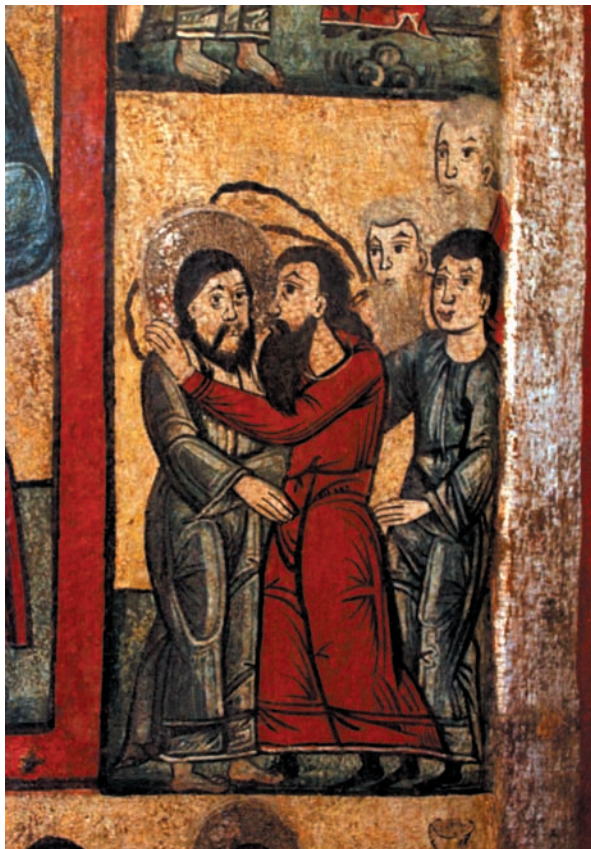
Жест в іконографії Юди Іскаріота має особливе значення і сприяє вираженню головного змісту і суті композиції. Окремі жести Юди, зокрема в іконографії «Тайної вечері», ґрунтуються на оповідях зі Святого Письма, як-от простягання руки до посудини на столі. Цей жест Юди став канонічним у візантійській іконографії «Тайної вечері» і ґрунтується на тексті Євангелій: Матв. 26:23: «*Хто руку свою вмочить у миску зо Мною, той видасть Мене...*». Інші жести мають символічне значення і не описуються в Євангеліях, до прикладу

жест схованої руки Юди за спиною — символічний жест, що означає приховування правди, відстороненість, закритість і злі наміри.

Жести Юди також тісно пов'язані з головним його атрибутом — кisetом зі срібняками. Юда може тримати його в руці або він може бути прив'язаним до пояса Юди.

Важливий символ, який часто супроводжує образ Юди в іконографії «Тайної вечері», це ніж. Він є складовим елементом жестикуляції апостола-зрадника. Символізуючи зраду і злі наміри, ніж зазвичай зображувався спрямованим вістрям у бік Юди або в бік Ісуса. Апостол може тримати ніж у руці, підтримувати його на столі чи ніж просто лежить на столі коло Юди.

В іконографії «Поцілунку Юди» поширеним жестом є наступання на ногу одного персонажа іншому. На думку дослідниці Анни Ружицької-Бризек, цей жест є ілюстрацією фрагмента вірша Євангелія від Івана: «... *підняв той на мене п'яту свою*» (Ів. 13:18). Проте можна припустити, що такий жест має більш глибоке символічне значення і означає вияв фізичної і моральної переваги, зверхності одного персонажа над іншим. Так виражається ієрархія стосунків

«Страсті Христові» (фрагмент: «Поцілунок Юди»), XVII ст., с. Іздебки, Історичний музей, Сянок, Польща

усередині зображеного контексту. Юда наступає на ногу Ісусові, виявляючи в такий спосіб свою зверхність, здійснюючи акт приниження Ісуса. Або Ісус наступає на ногу Юді чи одному з воїнів, засвідчуючи таким чином перемогу добра над злом.

Кілька слів про символіку кольору в образі Юди Іскаріота. Важливим елементом образу Юди є колір. В європейському малярстві з образом Юди пов'язані два кольори — жовтий і чорний. З XI ст. відомі перші факти зображення Юди в одязі жовтого кольору, що символізує зраду. Чорний колір часто застосовувався в іконографії «Тайної вечері» — відокремлена від усіх постатей Юди зображувалася в ахроматичних темних тонах, сприймаючись практично чорною на живописному тлі композиції. У символічному трактуванні чорний асоцію-

ється з кольором безодні, мороку, відсутністю світла, символізує зло і смерть. Чорний німб над головою Юди — характерний елемент його образу в європейському мистецтві.

В українському малярстві символіка кольору в трактуванні образу Юди мала свої особливості. Традиційний для західноєвропейського малярства жовтий колір в українській мистецькій традиції не набув такої однозначної асоціації з образом апостола-зрадника і однаковою мірою наявний поряд з іншими варіантами кольорового трактування. Натомість практично відсутній чорний колір, а типового для образу Юди чорного німбу в українських іконах взагалі не виявлено.

Оригінальною рисою української традиції кольорового трактування образу Юди є використання білого кольору, що не вписується у візантійський канон кольорової символіки. Зображення Юди в хітоні або гіматії білого кольору було насамперед характерним для творчості народних малярських осередків.

Отже, в українському малярстві XV—XVIII ст. образ Юди Іскаріота розвинувся в оригінальний український тип зображення апостола-зрадника. Іконографія його образу сформувалася на стику візантійського канону та західноєвропейської мистецької традиції.

Специфіка образу Юди Іскаріота в українських пам'ятках досліджуваного періоду полягає в такому:

- в іконографічному сенсі образ Юди має багато спільних рис з європейськими зразками, проте в стилістичному плані проявляється його оригінальність — характерні риси зовнішності, міміки, елементи кінесики, кольорове трактування;

- з погляду символіки образу Юди можна зазначити, що традиційні для європейської культури негативне ставлення і осуд Юди Іскаріота в українському мистецтві проявилися не так однозначно. В українських іконах образ Юди став своєрідним «дзеркалом», у якому відобразився універсальний і зрозумілий для простих людей образ грішної людини, кривдника.

В українському мистецтві образ Юди Іскаріота вийшов за межі іконографії і став скла-

довим елементом культури. Крім сакрального мистецтва він знайшов своє відображення також у фольклорі й художній літературі. Актуальність образу Юди в українській культурі завжди була позачасовою і залишається такою й дотепер. Складні історичні, суспільно-політичні події сприяють постійному звертанню культури і мистецтва до образу зрадника.

Проте важливо, що образ Юди Іскаріота не сприймається поверхово, а все більше й більше провокує до роздумів, сумнівів і розважань над поняттями зради й вірності, добра і зла. Зрештою, на нашу думку, в українській ментальності проблема сприйняття Юди — зрадник чи жертва — все ж більшою мірою фокусується на другому аспекті.

REFERENCES

[СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ]

1. The Holy Bible Containing the Old and New Testaments. [Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Пер. І. Огієнка. К.: Укр. Біблійне Т-во, 2002.]
2. Pasquinelli B. *Le Geste et l'expression*. (Hazan, 2006). [Пасквинелли Б. Жест и экспрессия. Энциклопедия искусства. Москва: Омега, 2009.]
3. Schmitt J.-C. *La Raison des gestes dans l'occident médiéval*. (Gallimard, 1990). [Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході. Харків: Око, 2002.]
4. Deuchler F. *Strukturen und Schauplätze der Gestik. Gebärden und ihre Handlungsorte in der Malerei des ausgehenden Mittelalters*. (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2014).
5. Fabiani B. Judasz w malarstwie nowożytnym. ETHOS. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL i Fundacji Jana Pawła II w Rzymie. 2004. (65–66): 140–147.
6. Gronek A. *Ikony Męki Pańskiej. O przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińsko-polskiego pogranicza*. (Kraków: Collegium Columbinum, 2007).
7. Kobielus S. *Ikonoграфия zrady i śmierci Judasza*. (Ząbki: Apostolikum, 2005).
8. Mazurczak M. Judasz w sztuce. W kręgu obrazowania zradcy w malarstwie europejskim. ETHOS. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL i Fundacji Jana Pawła II w Rzymie. 2004. (65–66): 123–139.
9. Niedaltowski K. *Zawsze Ostatnia Wieczerza*. (Warszawa: Wydawnictwo Książkowe Twój Styl, 2006).
10. Onasch K., Schnieper A. *Ikony. fakty i legendy*. (Warszawa: Arkady, 2007).
11. Różycka-Bryzek A. Judasz zaprzędany diabłu (we freskach Kaplicy Zamkowej w Lublinie). ETHOS. Kwartalnik Instytutu Jana Pawła II KUL i Fundacji Jana Pawła II w Rzymie. 2004. (65–66): 148–154.

A.P. Lesiv

Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Lviv)

A TRAITOR OR A VICTIM. JUDAS ISCARIOT IN UKRAINIAN 15th–18th CENTURIES ART

According to the materials of scientific report at the meeting of the Presidium of NAS of Ukraine, December 13, 2017

The paper aims to identify the special iconography of Judas Iscariot in Ukrainian painting of 15th–18th centuries, the symbolism of his image, specific philosophical and theological interpretation of Judas' figure. The study collects and analyzes dozens of preserved works of sacral art from museums and private collections, from iconostasis and murals in temples in Ukraine and Poland. The author systematized literature sources of iconography and symbolism of Iscariot's image. It is traced the history of the formation and main features of the image of Judas in the Byzantine and Western European art. The author's special attention is paid to interpretation of Judas Iscariot's symbolic gestures and to symbolism of his image's color depiction. The image of Judas Iscariot in Ukrainian 15th–18th centuries painting developed into original image type of Apostle-traitor. Its iconography was formed at the intersection of Byzantine canon and Western artistic traditions. Specificity of Judas Iscariot's image in Ukrainian art is as follows. Originality of Judas' iconography comes out from his appearance, facial expressions, gestures, color interpretation. In terms of the symbolism of the Judas' image, in Ukrainian icons Judas Iscariot became a kind of "mirror" which reflected the universal and understandable for ordinary people symbol of sinful man or the offender. Image of Judas Iscariot became not only just iconography motif, but also a relevant element of culture.

Keywords: Judas Iscariot, iconography, symbolism, image, color, gesture, kinesics.